

Boekbesprekingen

Beekenkamp, G.G.
President-directeuren, posities en patronen. Een studie naar de rekrutering van de leiders van de 250 grootste ondernemingen in Nederland

Amsterdam: Aksant, 2002, 145 pp.
ISBN 90-5260-040-6

De publicatie betreft een postuum verschenen tekst die verzorgd is door J. Dronkers en T. Dronkers-Vlaming. De tekst had een proefschrift moeten worden, maar daar is het nooit van gekomen en omdat ook de oorspronkelijke data niet meer bestaan, is dit boekje de enige bron van het biografische materiaal dat de auteur had verzameld over de president-directeuren van de 250 grootste Nederlandse ondernemingen en banken in 1976. Hoe beperkt de presentatie van het materiaal nu ook is, de twee verzorgers hebben er goed aangedaan dit materiaal alsnog openbaar te maken, want voor het bestuderen van trends in de bestuurssamenstelling van grote ondernemingen gedurende de twintigste eeuw zal deze publicatie van unieke betekenis zijn. Er zijn drie centrale thema's in het boekje: sociaal milieu, onderwijs en beroepsloopbanen van de presidenten.

Betrekkelijk veel gegevens over hen zijn openbaar want zulke verborgen levens leiden elites nu ook weer niet, hoewel het handelen

van economische elites minder openbaar is dan dat van politieke of bestuurlijke. Gegevens uit openbare bronnen zijn, aangevuld met enkele andere vragen, ter controle aan de personen zelf gestuurd en hun respons was 71 procent, waarmee aangetoond is dat sommige gegevens over elites toch betrekkelijk gemakkelijk zijn te verzamelen. Het vereist tijd en geduld, speurzin en creativiteit, maar onmogelijk is het niet, hoewel uitgebreide interviews of enquêtes dikwijls worden geweigerd. Beekenkamp slaagt er bijvoorbeeld in over 96 procent van de respondenten het onderwijsniveau en van 73 procent het milieu van herkomst te weten te komen. Ook de beroepsloopbaan van verreweg de meeste presidenten is redelijk goed bekend.

Beekenkamp kent de presidenten een achtergrond van economisch of scholair kapitaal toe, of een combinatie van beide. Bijna een derde van de zittende presidenten in 1976 beschikt over economisch kapitaal terwijl bij iets meer dan de helft van hen ook nog scholair kapitaal aanwezig is. 44 procent heeft wel scholair kapitaal maar geen economisch kapitaal, wat goed past in de theorie van de managersrevolutie. Ruim twintig procent van de presidenten is noch in het bezit van economisch, noch van scholair kapitaal.

De keuze voor de grootste bedrijven was al door anderen gedaan (Stokman et al. 1985) toen Beekenkamp begon met het verzamelen

van biografisch materiaal over de president-directeuren van de bedrijven. Over die bedrijven worden enkele gegevens gepresenteerd, waaruit onder andere blijkt dat presidenten met economisch kapitaal vooral te vinden zijn bij productiebedrijven. Voor een niet onaanzienlijk deel zijn de presidenten in 1976 afkomstig uit de economische elite, 32 procent (op 182) van hun vaders behoorden al tot de economische elite, terwijl dat ook nog voor 11 procent van de grootvaders geldt. Ook bijna vijftien procent van de schoonvaders behoort tot de economische elite. Maar het is duidelijk dat in 1976 deze economische elite beslist niet uit een gesloten groep bestond, de ouderlijke achtergrond van de meerderheid is niet economisch en ook niet elitair. Eigenlijk is dat altijd zo geweest, hoewel in het verleden het aantal verbindingen tussen economische elite, vooraanstaande families en de politieke top waarschijnlijk veel groter was dan in 1976. Maar ook rond 1900 konden ondernemende nieuwkomers het ver schoppen. Terloops zij opgemerkt dat zeven procent in 1976 tot de adel of het patriciaat behoorde, wat een bevestiging is van anekdotische impressies omtrent de aanwezigheid van adel in het bedrijfsleven.

Voorzover presidenten een academische opleiding hebben gevolgd, en die bekend is, (113) blijkt dat economen en juristen verreweg in de meerderheid zijn ten opzichte van ingenieurs: 78 tegenover 18 ingenieurs (Tabel 5.8). Deze gegevens sluiten aan bij bevindingen van Icke et al. (1997) die voor de jaren 1984 en 1993 een geringe technische inbreng constateren bij de bestuurssamenstelling van industriële bedrijven. Beekenkamp laat zien dat technici rond 1976 al ver in de minderheid waren tegenover

juridische bestuurders en economische generalisten. Waarschijnlijk zegt dat ook veel over de schaalvergroting in het Nederlandse bedrijfsleven. Een tendens die zich alleen maar heeft versterkt, zodat het anno 2003 niet ongebruikelijk is dat iemand als president-directeur van een industriële onderneming wordt benoemd zonder over enige inhoudelijke kennis over het bedrijf te beschikken. In tabel 6.13 wordt nagegaan hoe lang de presidenten voor hun benoeming in het bedrijfsleven functies hebben bekleed op een laag of een hoog niveau. Behalve bij personen die zelf een bedrijf hebben, blijkt een voortdurend dalend percentage president-directeuren een lange ervaring als directeur te hebben, wat weer aansluit bij wat boven al is geconstateerd en ook laat zien dat presidenten een nogal mobiel type functionarissen aan de top zijn geworden.

In de inleiding tot de tekst wordt gesuggereerd dat Beekenkamp de situatie beschrijft aan de vooravond van de huidige internationalisering van de economische elite. Dat doet hij zeker, maar het is de vraag hoe groot die huidige internationalisering eigenlijk is. Bij hun verdediging op kritiek op hun hoge financiële beloning verwijzen president-directeuren graag naar de internationale situatie. Maar de impliciete suggestie dat ze zich eigenlijk opofferen omdat in het buitenland veel meer valt te verdienen, lijkt me geheel misplaatst. Nederlandse president-directeuren zijn waarschijnlijk veel minder gevraagd en daarmee minder mobiel dan Poolse loodgieters die in heel Europa graag gezien zijn als goedkope en handige klusjesmannen. De gegevens die Beekenkamp over de carrièreverloop presenteert, zijn onvoldoende om iets van een Europese loopbaan te ontdekken in 1976: slecht negen personen hebben bij-

voorbeeld een opleiding in het buitenland genoten. Als er sprake is van een internationalisering van de economische elite dan zal dat moeten blijken uit de carrière van veel jongere personen uit de zakenwereld. Een mooi onderwerp voor onderzoek, waarbij het boekje van Beekenkamp een nuttige toetssteen zal zijn.

Icke, B.L. et al. (1997). *Technologie en management*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Stokman, F.N. et al. (1985). *Networks of corporate power*. Cambridge: Polity Press.

Huibert Schijf

Dulk, L. den
Work-family arrangements in organisations. A cross-national study in the Netherlands, Italy, the United Kingdom and Sweden

Rotterdam: Rozenberg Publishers, 2001, 225 pp.
 ISBN 905170-542-5

De internationale vergelijking van verschillen in arbeidsparticipatie van vrouwen blijft een fascinerend onderwerp. Aan de vele studies op dit terrein heeft Laura den Dulk haar proefschrift toegevoegd waarin ze de originele vraag stelt wat de bijdrage is die arbeidsorganisaties leveren aan 'work-family arrangements' en waarom die bijdrage internationaal en nationaal varieert. Den Dulk's dissertatie is een mooi afgerond verslag van systematisch onderzoek aan de hand van een helder theoretisch kader. Arbeid-zorgarrangementen zijn 'faciliteiten die gewild of ongewild de combinatie van betaalde arbeid

en zorg mogelijk maken'. Ze onderscheidt er vier: kinderopvang, verlofregelingen, flexibele arbeidspatronen en ondersteunende maatregelen. Om verschillen in de aard van en de mate waarin arbeidsorganisaties arbeid-zorgarrangementen geïntroduceerd hebben te kunnen verklaren, gebruikt Den Dulk een theoretisch model waarin ze de institutionele benadering combineert met de rationele-keuzebenadering. De institutionele benadering gaat ervan uit dat bedrijven faciliteiten introduceren onder invloed van toenemende druk vanuit de samenleving. Die druk kan uitgeoefend worden door vakbonden, de overheid of vrouwenorganisaties maar ook door krapte op de arbeidsmarkt waardoor bedrijven alleen nog vrouwelijk personeel kunnen aantrekken als ze hun bepaalde faciliteiten kunnen bieden. De rationele-keuzebenadering stelt dat werkgevers alleen dan faciliteiten voor het combineren van arbeid en zorg introduceren indien ze vermoeden dat zoiets hun organisatie ten goede komt. Of dat zo is hangt af van de ervaren restricties in de vorm van beschikbare hulpbronnen, en specifieke organisatorische en institutionele condities. Hieruit volgt de hypothese dat werkgevers alleen arbeid-zorgarrangementen zullen invoeren als, gegeven de institutionele en organisatorische voorwaarden, de baten de kosten ervan zullen overstijgen.

Het toetsen van deze hypothese vereist een onderzoeksopzet waarin zowel institutionele als organisatorische condities variëren, en Den Dulk is erin geslaagd zo'n onderzoeksopzet te realiseren. Via een crossnationale vergelijking tussen arbeidsorganisaties in vier landen (Nederland, Italië, Engeland en Zweden) kan ze variatie in de institutionele context realiseren, temeer daar deze landen exemplarisch zijn voor de verschillende

typen verzorgingsstaten zoals die zijn onderscheiden door Esping-Andersen. Door binnen deze vier landen een groot aantal bedrijven en organisaties (375) te onderzoeken kan ook de tweede theoretische benadering getoetst worden. Immers, binnen dezelfde institutionele – verzorgingsstaat – context blijken sommige bedrijven wel en andere niet bereid te zijn arbeid-zorgarrangementen te introduceren. De gekozen onderzoeksoptzet is even eenvoudig (dat geldt niet de uitvoering) als charmant: na een vooronderzoek onder 23 bedrijven en beleidsstudies in de vier landen, zijn organisaties benaderd met 100 of meer werknemers, waarvan er uiteindelijk 375 telefonisch zijn geïnterviewd.

De resultaten van deze studie laten zien dat de institutionele condities inderdaad de ontwikkeling van arbeid-zorgarrangementen door organisaties beïnvloeden: Zweedse werkgevers bieden, behalve flexibele arbeidspatronen, de minste faciliteiten; de rest wordt immers door de overheid geregeld. Nederlandse werkgevers bieden vooral kinderopvangvoorzieningen, conform het Nederlandse overheidsbeleid dat zulke voorzieningen via belastingmaatregelen faciliteert. Verlofregelingen bestaan vooral in Italië en Engeland, waar maar weinig werkgevers investeren in kinderopvang. Ook organisatorische condities (de rationele-keuzeassumptie) zijn gedeeltelijk van invloed, tenminste in landen waar overheidsbeleid minimaal is. In het sociaal-democratische Zweden bestaan nauwelijks verschillen tussen organisaties wat betreft hun arbeid-zorgarrangementen en in het liberale Engeland zijn de verschillen tussen organisaties het grootst. In de min of meer corporatistische landen, Nederland en Italië, is het intensieve

overleg tussen overheid en sociale partners van invloed op de aard van de voorzieningen, naast (krapte op) de arbeidsmarkt en het economisch klimaat. Dat laatste leidt ertoe dat Nederlandse organisaties vooral de (duurdere) kinderopvangvoorzieningen aanbieden en de Italiaanse organisaties meer verlofregelingen. Ten slotte worden de meeste faciliteiten geboden door omvangrijke non-profitbedrijven. Andere organisatiekenmerken, zoals geslacht, leeftijd en organisatiegraad van de werknemers spelen geen rol.

Intrigerend aan Den Dulks studie is dat de institutionele context van het overheidsbeleid aanzienlijke invloed heeft op arbeid-zorgarrangementen in arbeidsorganisaties, en dat ook enige rationele afwegingen een rol spelen. Den Dulk zelf suggereert dat werkgevers minder rationeel te werk gaan omdat ze hun beleid moeten baseren op vermoedens omtrent, in plaats van op kennis van, de verhouding tussen de kosten en baten van deze arrangementen. Daarnaast stelt ze in haar conclusie dat werkgevers andere doelen hebben dan de overheid, en dat het overlaten van arbeid-zorgarrangementen aan de markt leidt tot sociale ongelijkheid tussen werknemers, en vooral natuurlijk tussen werknemers. Dat niet in alle vier onderzochte landen de overheid een leidende rol speelt in het realiseren van arbeid-zorgarrangementen is daarom des te meer te betreuren.

Trudie Knijn

Goul Andersen, J., Clasen, J., Van Oorschoot, W., Halvorsen, K. (ed.)
Europe's new state of welfare, Unemployment, employment policies and citizenship

Bristol: The Policy Press, 2002, 298 pp.
ISBN 1-86134-437-6

Dit boek vormt de neerslag van het EU-onderzoeksnetwerk COST Action A13 'Changing Labour Markets. Welfare Policies and Citizenship', en bevat in totaal dertien bijdragen van verschillende sociaal-wetenschappelijke auteurs. Naast een algemene inleiding, een kwantitatief overzicht van ontwikkelingen met betrekking tot werkgelegenheid en werkloosheid in Europa en een concluderend slothoofdstuk, bestaat het boek uit specifieke landenstudies. In deze casestudies komen de volgende landen aan bod: het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Frankrijk, Nederland, Zweden, Denemarken, Noorwegen, Finland, Slovenië en Zwitserland.

De auteurs zien werkgelegenheid niet als een doel op zichzelf, maar als een onmisbaar instrument voor volledig burgerschap. Daarnaast draagt werkgelegenheid voor de auteurs ook bij aan economische stabiliteit. Het belangrijkste doel van de auteurs is het bieden van een actueel en gedetailleerd overzicht met betrekking tot werkgelegenheids- en werkloosheidsbeleid in een aantal Europese landen. Het accent ligt op de jaren negentig. Dit is de periode waarin een aantal Europese landen met een aanvankelijk hoge werkloosheid erin slaagde zowel de arbeidsparticipatie substantieel op te voeren, als de werkloosheid vergaand terug te dringen zonder de kwaliteit van hun welvaartsstaat in

fundamentele zin te hoeven aanpassen. De auteurs leiden daaruit af dat de zogenaamde in de jaren negentig opgeld doende en mede door de OECD gepropageerde standaardinterpretatie van structurele werkloosheid vanuit het oogpunt van de empirische bevindingen achteraf gezien niet zonder meer geldig is. De marktgeoriënteerde standaardinterpretatie gaat ervan uit dat als de arbeidsmarkt niet meer naar behoren functioneert en als er een kloof groeit tussen lonen en productiviteit van laagopgeleide werknemers, de flexibiliteit op de arbeidsmarkt omhoog moet door onder meer het afschaffen van gesubsidieerde banen, het bevorderen van loonflexibiliteit, het flexibiliseren van het ontslagrecht en het invoeren van flexibele arbeidsuren.

De auteurs onderscheiden in het verlengde van de typologie van welvaartsstaten van Esping-Andersen binnen Europa gedurende de jaren negentig een drietal werkgelegenheidsregimes. Dit zijn achtereenvolgens het liberale werkgelegenheidsregime gekenmerkt door flexibele arbeidsmarkten en weinig staatsinterventie, het gezinsgeoriënteerde corporatistische werkgelegenheidsregime gekenmerkt door een relatief lage arbeidsparticipatie, en het universele werkgelegenheidsregime gekenmerkt door hoge minimumlonen en goed ontwikkelde socialezekerheidsarrangementen.

Uit het boek blijkt dat in de jaren negentig vrijwel alleen de universele werkgelegenheidsregimes (de Scandinavische welvaartsstaten en vooral Denemarken) het op het punt van arbeidsparticipatie en werkgelegenheid consequent goed doen. De beide andere regimes laten wisselende resultaten zien (Nederland vormt met Oostenrijk onder de corporatistische werkgelegenheidsregimes

een positieve uitzondering). Deze uitkomsten staven de auteurs in hun mening dat een goed ontwikkelde welvaartsstaat niet als een economische last geldt. Er is volgens hen, althans in de jaren negentig, (nog) geen sprake van een trade-off tussen 'equality' en 'employment'.

De algemene hoofdstukken uit het boek zijn veruit het interessantst. De kwaliteit van de landenstudies is verschillend. Soms is er sprake van te minutieuze beschrijvingen van kwantitatieve ontwikkelingen en beleidsmaatregelen. Opmerkelijk is dat de succesvolle landen op enigerlei wijze gebruik hebben gemaakt van actief arbeidsmarktbeleid, dat wil grofweg zeggen dat overheidsgeld en/of socialezekerheidsmiddelen in ruime mate zijn benut om zwakke groepen op de arbeidsmarkt te activeren tot betaalde arbeid. Dit lijkt overigens min of meer de enige constante tussen de verschillende succesvolle landen. Daarnaast is er in elk land sprake van specifieke facetten, zoals het positieve effect van de extra olie-inkomsten in Noorwegen, het succes van parttime arbeid voor vrouwen in ons land en de niet-aanwijsbare invloed van hoge werkloosheidsuitkeringen op de werkloosheid in Zweden. De auteurs concluderen dan ook terecht dat de landen met de positiefste werkgelegenheidsprestaties omstreeks het jaar 2000 (VK, Ierland, Noorwegen, Zweden, Denemarken, Nederland, Luxemburg, Zwitserland, Oostenrijk en Portugal) weinig met elkaar gemeen hebben, ook wat betreft de door hen gevolgde werkgelegenheidsstrategieën in het afgelopen decennium.

Het boek biedt samenvattend een adequaat en overzichtelijk tijdsbeeld van een decennium dat inmiddels gevoelsmatig alweer ver achter ons ligt. De afgelopen twee jaar is de

economische situatie aanzienlijk verslechterd. Ons eigen Nederlandse werkgelegenheidswonder dreigt als sneeuw voor de zon weg te smelten en het is daarom de vraag in hoeverre ook de andere goed presterende landen op korte termijn goed kunnen blijven presteren in een mondiaal gezien economisch verslechterde context. Daarnaast dienen zich in rap tempo nieuwe grote beleidsvraagstukken aan, zoals de vergrijzing c.q. pensioenproblematiek en de problematiek van de migratie. Over tien jaar zullen we weten of de welvaartsstaat opnieuw bestand is gebleken tegen deze nieuwe vraagstukken.

Erik de Gier

Kassenberg, A.
***Wat scholieren bindt. Sociale
gemeenschap in scholen***

Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen,
2002, 185 pp.
ISBN 90-5170-637-5

Het proefschrift van Annelies Kassenberg, *Wat scholieren bindt. Sociale gemeenschap in scholen*, gaat over sociale relaties op school. Kassenberg vraagt zich in haar boek af (1) hoe groot de door leerlingen ervaren mate van gemeenschap is; (2) in hoeverre onderwijsopbrengsten (schoolprestaties, zelfbeeld, delinquent gedrag) verklaard worden door de mate van gemeenschap die scholieren ervaren en (3) welke determinanten bepalend zijn voor gemeenschap. De auteur sluit aan op een onderzoekstraditie die stelt dat leerlingen op scholen die een sociale gemeenschap vormen, beter presteren en op persoonlijk en sociaal vlak beter functioneren.

Volgens Kassenberg is er weinig bekend over de empirische houdbaarheid van deze claims, onder andere omdat definities van sociale gemeenschap sterk variëren. De auteur komt tot de conclusie dat deze problemen vermeden kunnen worden door gemeenschap vanuit een individueel perspectief te benaderen. Ze vraagt zich daarom af in hoeverre de school beantwoordt aan de individuele behoeften van leerlingen.

Volgens Kassenberg kunnen individuele behoeften van leerlingen benaderd worden vanuit twee verschillende theoretische richtingen: de sociale-productiefunctietheorie en de sociale-welvaartstheorie. De sociale-productiefunctietheorie gaat ervan uit dat mensen fysiek en sociaal welzijn ontlelen aan beschikbare bronnen en activiteiten. Dit welzijn wordt verwezenlijkt door instrumentele doelen na te streven zoals comfort en stimulatie (fysiek welzijn) en affectie, gedragsbevestiging en status (sociaal welzijn). Gedrag en context kunnen multifunctioneel zijn, dat wil zeggen dat ze tegelijk verschillende doelen kunnen verwezenlijken.

Tegenover de sociale-productiefunctietheorie stelt Kassenberg de sociale-welvaartstheorie. Deze ontleent haar inspiratie aan de evolutieleer. Er is genetische concurrentie om de eigen genen veilig te stellen, maar mensen hebben betere overlevingskansen in groepen. Daarom heeft zich verwantschapsaltruïsme ontwikkeld om de zorg voor genetisch verwanten te garanderen en wederkerigheidsaltruïsme om in noodsituaties hulp van buiten de eigen kring te garanderen. Mensen hebben zodoende een sterke behoefte ontwikkeld aan zorg- en hechtingsrelaties en willen graag 'ergens bij horen'. Volgens Kassenberg is de wijze waarop tegen status wordt aangekeken het voornaamste verschil tussen beide

theorieën: volgens de sociale-productiefunctietheorie is statusproductie noodzakelijk, terwijl volgens de sociale-welvaartstheorie statusconcurrentie binnen de eigen groep schadelijk is. Ze stelt dat er verder grote overeenkomsten zijn en combineert beide theorieën waar ze gemeenschap in scholen omschrijft als 'een eenheid van sociale relaties tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten waarbinnen leerlingen multifunctionaliteit, 'erbij horen' ervaren en intieme relaties met anderen hebben' (p. 36). De onderzoekster werkt vervolgens instrumenten uit om de bouwstenen van gemeenschap te meten en formuleert mede op basis van eerder uitgevoerd onderzoek verwachtingen.

Kassenberg heeft voor haar onderzoek gebruikgemaakt van een steekproef van 1492 leerlingen uit de derde klas van alle leer niveaus van 26 Nederlandse scholen. De scholen varieerden naar denominatie, grootte, urbanisatiegraad en regio. De leerlingen en hun ouders vulden vragenlijsten in. Schoolprestaties werden gemeten door tests Nederlands en wiskunde en vergeleken met de prestaties op de basisschool (meestal aan de hand van de Cito-toets). Kassenberg analyseert haar gegevens volgens de standaards van de moderne multi-level procedure: eerst worden significante voorspellers op individueel niveau geselecteerd, vervolgens worden significante voorspellers op klasniveau toegevoegd en ten slotte die op schoolniveau, tezamen met eventuele cross-level interacties.

Kassenberg concludeert op basis van haar analyses dat sociale gemeenschap belangrijk is op scholen omdat de mate waarin leerlingen gemeenschap ervaren een belangrijke voorspeller is voor hun sociale ontwikkeling. Voor cognitieve ontwikkeling zijn de resulta-

ten gemengd: resultaten voor wiskunde hangen niet samen, voor Nederlands wel. De multi-level analyse van determinanten van gemeenschap laat zien dat er geen determinanten zijn op schoolniveau, en een (zwakke) op klasniveau: er wordt meer gemeenschap ervaren in kleinere klassen. De voornaamste determinanten zijn op individueel niveau: zo ervaren leerlingen die de school zien als een ontmoetingsplek meer gemeenschap. De auteur concludeert tevens dat het niet zoveel uitmaakt of gezocht wordt naar determinanten die refereren aan de sociale-productiefunctietheorie of aan de sociale-welvaartstheorie.

Wat scholieren bindt is een boeiend boek over een maatschappelijk relevante vraagstelling. Het boek heeft een overzichtelijke en consequente structuur en is ondanks de soms wat omslachtige stijl goed leesbaar. De inleidende hoofdstukken geven een inzichtelijk beeld van de maatschappelijk en wetenschappelijke discussie over gemeenschap en scholen, zij het dat ten onrechte de indruk wordt gewekt dat er in Nederland tot voor kort geen onderzoek op dit terrein werd verricht. De opzet van het onderzoek is goed verantwoord, de operationalisering en de multi-level analyse zien er degelijk uit en het verslag laat zien dat hier een onderzoekster bezig is geweest die de technische aspecten van onderzoek goed beheerst.

De resultaten zijn wellicht wat teleurstellend. De eerste vraag, hoeveel gemeenschap er is op scholen, is feitelijk niet te beantwoorden. Dat komt omdat er daarvoor geen meetlat wordt gegeven. Dat antwoorden op items gemiddeld meer 'rechts' dan 'links' liggen zegt zonder meetlat vooral wat over de formulering van de items en nauwelijks wat over het bestudeerde fenomeen. Of een fenomeen

'weinig' of 'veel' voorkomt kan men alleen beoordelen door vergelijking, met name met een theoretisch criterium of met onderzoeksuitkomsten van vergelijkbaar onderzoek bij andere scholen of potentiële gemeenschappen. Kassenberg werkt geen theoretisch criterium uit en ik zou niet weten of dat op basis van haar theorie wel op te stellen is. Ze vergelijkt ook niet met ander onderzoek en kan dat wellicht ook niet omdat haar conceptualisering en instrumentarium nieuw zijn. De antwoorden op de tweede en derde vraag zijn duidelijker maar wat teleurstellend. Dat leerlingen die zich met school verbonden voelen, beter presteren en minder problemen hebben, is nauwelijks verbazingwekkend en al vele malen in ander onderzoek bevestigd. Effecten op schoolniveau zijn echter niet of nauwelijks te ontdekken en dat betekent dat het niet zo zinvol is om over effecten van gemeenschap van scholen te praten. De auteur stelt dan ook terecht dat niet de empirische resultaten maar de aanpak van het onderzoek haar grootste bijdrage is. Het komt tot nu toe weinig voor dat onderzoekers proberen 'gemeenschap' op theoretische basis consequent uit te werken. De grootste kwaliteit van het boek is de elegante en consequente wijze waarop de auteur een centraal concept uit de sociale-productiefunctietheorie, namelijk multifunctionaliteit, omzet in een set valide en hanteerbare instrumenten.

Gezien Kassenbergs beheersing van multi-level analyse, is het verwonderlijk dat haar taalgebruik met betrekking tot 'gemeenschap' zo slordig en suggestief is. Op pagina 36 omschrijft zij gemeenschap in scholen als 'een eenheid van sociale relaties tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten waarbinnen leerlingen multifunc-

tionaliteit, 'erbij horen' ervaren en intieme relaties met anderen hebben'. Laat ons voor de eenvoud van het argument even concentreren op het facet van multifunctionaliteit, dan staat hier dat scholen (meer) een gemeenschap zijn, naarmate leerlingen (meer) functionaliteit ervaren. Aangezien hier in meervoud gesproken wordt over leerlingen en gerefereerd wordt aan een netwerkkenmerk als 'een eenheid in relaties', is dit een definitie van een klas- of schoolkenmerk. Deze definitie refereert daarbij aan een of andere (helaas niet theoretisch verantwoorde) vorm van aggregatie van leerlingkenmerken. Vervolgens gebruikt ze in de lopende tekst 'gemeenschap in school' (ook) als een kenmerk van individuele leerlingen, terwijl het dan alleen over de individuele ervaring van multifunctionaliteit gaat. Dit is bijzonder verwarrend. Zo wordt, ondanks het feit dat er geen effecten van variabelen op schoolniveau zijn op delinquent gedrag, toch gesteld dat gemeenschap in scholen negatief samenhangt met delinquent gedrag. Terwijl het dan alleen gaat om de bevinding dat delinquente leerlingen minder behoeften vervullen op school. Dit is verwarrend en verdoezelt dat het gemeenschapsconcept nauwelijks relevant blijkt te zijn voor de beschrijving van scholen.

Samenvattend, *Wat scholieren bindt* is een lezenswaardig en leesbaar boek van een technische begaafde onderzoeker voor ieder die geïnteresseerd is in determinanten van sociaal en cognitief functioneren op school. Het is jammer dat het inconsequente taalgebruik van de auteur verhult dat het concept 'gemeenschap' weinig betekenis blijkt te hebben als karakterisering van scholen. Daarentegen is haar poging om dit traditioneel vage concept theoretisch te gronden en te

operationaliseren in ervaringen van leerlingen een aanwinst.

Chris Baerveldt

Nieuwenhuizen, Patricia
Straatjongens in beeld. Toekomst
en idealen in Bangalore
(Zuid-India)

Amsterdam: Aksant, 2003, 166 pp.
 ISBN 90-5589-076-7

Sommige sociologen hebben veel kritiek op antropologisch onderzoek: er worden zelden hypothesen getoetst, laat staan expliciet geformuleerd. Daar valt iets voor te zeggen, maar één ding staat buiten kijf. Voor leken is de leesbaarheid van die antropologische studies meestal heel wat groter dan van sociologische. De uitgeverij Aksant heeft inmiddels verscheidene doctoraalscripties, uitgekozen op kwaliteit en een afgerond verhaal, van Amsterdamse antropologen gepubliceerd. *Straatjongens in beeld* is zo'n bewerkte doctoraalscriptie waarvoor de schrijfster, verpleegkundige en antropologe, door de Amsterdamse Universiteits Vereniging in 2002 bekroond werd.

Nieuwenhuizen doet wat meestal de grootste kwaliteit van antropologisch onderzoek is. Ze beschrijft haar onderzoeksgroep 'van binnenuit' door de straatjongens in Bangalore zelf over hun leven, hun problemen en toekomstverwachtingen te laten vertellen. Hoe ze dat doet wordt uitvoerig uitgelegd en ongetwijfeld zal haar opleiding als verpleegkundige van pas zijn gekomen. Er wordt een originele methode geïntroduceerd in de vorm van een spel dat de jongens spelen

om zich bewust te worden van hun eigen situatie. De schrijfster zegt dat de kinderen geheel in hun waarde zijn gelaten en dat ze steeds weer tegen de jongens benadrukte dat ze niet was gekomen om hun te vertellen dat ze moesten ophouden met stelen. Affiniteit, liefde en aandacht stonden centraal. Dat klinkt wat soft, maar Nieuwenhuizen meent dat deze aspecten essentieel zijn voor het verkrijgen van rijke data bij een complexe onderzoeksgroep als de hare en ik denk dat de schrijfster daarmee gelijk heeft. Maar zulk onderzoek is duidelijk niet voor iedereen weggelegd.

Over straatkinderen zijn diverse definities in omloop die geen van alle de groep dekken. Algemene definities houden te weinig rekening met lokale omstandigheden en wisselende sociale omstandigheden of contacten met de familie. Aantallen voor India zijn onbekend, maar alleen in Bangalore wordt het aantal al rond de 65.000 geschat met een dagelijkse groei van 65. Verreweg het grootste deel bestaat uit jongens, het percentage meisjes wordt tussen de tien en dertig procent geschat.

Er worden in totaal 36 jongens beschreven. Door de intensieve werkwijze van de onderzoekster krijgen we een goed beeld van hun levensomstandigheden, hun sociale en (homo)seksuele contacten, en het criminele gedrag en drugsgebruik van sommigen. Hun leven maakt niet vrolijk, maar omdat Nieuwenhuizen vier groepen jongens beschrijft wordt er wel een zekere variatie in omstandigheden zichtbaar. De jongste groep van tussen de tien en veertien jaar leeft op het Centraal Station waar de kinderen door het verzamelen van afval en kleine klusjes of koeiwerk enig geld verdienen, terwijl een wat oudere groep kinderen (tussen de veertien en

de achttien) bij een markt rondhangt en vooral met stelen aan de kost komt. Bij hen komt ook het hoogste percentage drugsgebruikers (ze snuiven Eraz-ex) voor. Die jongens zijn bovendien lager opgeleid dan de jongens op het Centraal Station, zodat de schrijfster vermoedt dat in de loop van enkele jaren veel straatjongens naar een min of meer regulier leven terugkeren. De schrijfster formuleert hierover enkele hypothesen, maar bij haarzelf zijn ze eerder te lezen als vermoedens want echt systematisch toetst ze de veronderstellingen niet.

De jongens leven niet helemaal geïsoleerd van de omringende maatschappij. Contact met familie blijkt in veel gevallen gemakkelijk hersteld te kunnen worden en ook bieden familieleden soms steun. Voor het overige zijn ze toch vooral op elkaar aangewezen, hoewel er soms ook een volwassene is die valt te vertrouwen. Ondanks de erbarmelijke levensomstandigheden redden de jongens zich redelijk: als ze geld hebben eten ze behoorlijk, gaan naar de kapper en kopen schone tweedehandskleren. Interessant vind ik Nieuwenhuizens visie op het feit dat geen van de jongens in staat is geld te sparen, maar ze alles onmiddellijk uitgeven. In plaats van een onvermogen om vooruit te denken, ziet de schrijfster het juist als *coping*-strategie want als het geld niet meteen wordt uitgegeven is er een groot risico dat ze het aan anderen kwijtraken: politie, andere straatjongens of bij het gokken.

De toetsbare hypothesen die de schrijfster formuleert zouden in grootschaliger onderzoek verder kwantitatief kunnen worden onderzocht. Maar dat is nu juist het probleem, want hoe zou dat gedaan moeten worden? Met enquêtes zou niemand ver komen en er zou niets anders opzitten dan

een aantal veldwerkers tegelijk aan het werk te zetten. En dan moeten ze ook nog beschikken over het inlevingsvermogen van de schrijfster. Nieuwenhuizen heeft een interessant boek geschreven waaruit blijkt dat sommige doctoraalstudenten in staat zijn om een degelijk en volwassen werkstuk af te leveren.

Huibert Schijf

Smithuijsen C.B.

Een verbazende stilte: klassieke muziek, gedragsregels en sociale controle in de concertzaal

Dissertatie Universiteit van Amsterdam.

Amsterdam: Boekmanstichting, 2001, 166 pp.

ISBN 90-6650-069-7

‘Bliksem en donder, wat heeft die mevrouw haar omgeving geterroriseerd’ aldus de verzuuchting van een columnist in de aflevering van NRC Handelsblad direct na Pasen. Heeft hij het over een buurvrouw die afval over haar balkon kieperde of over een medepassagier uit de werkcoupé die onbeschaamd in haar mobieltje zat te kwekken? Welnee, in het krantenstukje vertelt de schrijver hoe zijn verrukking tijdens de jongste uitvoering van de Mattheüs Passion in de Grote Kerk te Naarden werd verziekt ‘door de mevrouw achter me die geen tien seconden stil kon zitten en die een ongelofelijk arsenaal aan verschillende geluidjes produceerde’¹. Eén ervan werd veroorzaakt door het omslaan van de pagina’s in haar tekstboekje. Wel bij de les dus, maar geruisloos in slaap sukkelen was mogelijk beter geweest. Terwijl ik dit schrijf doen twee stratenmakers zo’n tien

huizen verder hun werk en zoals gebruikelijk met een groot formaat geluidsbox op volle sterkte. Geen buurtbewoner die er nog van opkijkt. In auditief opzicht geldt in de publieke ruimte van straten, parken, treinen immers het recht van de sterkste. Degeen die er niet mee kan leven, druipt af naar een rustige hoek.

Doelend op het stiltegebod bij klassieke muziek in de concertzaal schrijft Cas Smithuijsen: ‘Gelet op de in Europa allerwegen voortschrijdende informalisering van de sociale omgangsvormen is het des te frappanter dat er (...) nog enclaves zijn waarbinnen een traditioneel aandoende, zeer strikte gedragsregulering geldt’. Het staat in zijn al weer twee jaar geleden verschenen dissertatie, die geheel aan het gedrag in de concertzaal is gewijd, en ‘Een verbazende stilte’ heet. De uiterste concentratie en zelfdiscipline onder het gehoor van het klassieke podium vormt het resultaat van een ‘professionaliserings-spiraal’. Het publiek beantwoordde een streven naar steeds volmaakter uitvoeringen onder musici met uitingen van uiterste overgave. Daaraan valt af te lezen dat het in de finesses van het spel geheel ingevoerd is, en tevens sterk begon met een goede afloop. Dat je binnen bij een concert niet kunt doen alsof je bij een straatfestival bent, hoort iedere concertganger te weten. De huisregels zijn wel niet boven de kassa opgeplakt, maar de tucht weet volgens Cas Smithuijsen het genootschap der zwijgende genietters al jaren select te houden.

Anderen hebben zich ook al eens met die vraag beziggehouden alsook met de kwestie hoe de trend in het naoorlogse concertbezoek zich verhoudt tot die bij andere podiumkunsten. De Jager schreef in 1967 een proefschrift over het belang van opvoeding

en inwijding voor de bezoeker van klassieke concerten. Het concertpubliek was geen waarloosd gebied, dat niet, wel werd het eenzijdig benaderd. 'Een verbazende stilte' is de eerste studie waarin veranderingen bij het publiek in samenhang met veranderingen in het musiceren worden uitgediept.

Smithuijsen heeft zich bij zijn diagnose vooral laten inspireren door Weber, Elias en Goffman. Volgens Weber is de muziek al evenzeer als andere cultuur autonoom geworden ten opzichte van een aanvankelijke religieuze betekenis. Muziek werd gaandeweg een product van regels en beredeneerde spelpatronen. Deze praktijk appelleert aan een deskundig publiek en zou leken op afstand houden. Op de manier van Elias wijst hij op bredere maatschappelijke verschuivingen in de machtsbalans en de gevolgen hiervan voor de perfectionering van smaak en zelfbeheersing (althans: in enkele enclaves, als we de auteur hier houden aan zijn eerdere observatie). In die uitzonderlijke domeinen steken de volleurde aanwezigen elkaar in devoot gedrag naar de kroon, en komt onschuldig gefriemel je al op een fanatieke uitbrander te staan, zo zagen we in het begin.

Als volgeling van Elias' methode, illustreert Smithuijsen aan de hand van muziekpedagogische teksten uit de periode 1600-1950, dat er aan muziekstukken en de manier om deze te spelen steeds hoger eisen worden gesteld. Zaken die in de huidige muziekpraktijk als vanzelfsprekend gelden, werden stapje voor stapje uitgedokterd. In de late Renaissance bedacht men bijvoorbeeld dat muziek evenals de retorica de emoties dient te beroeren, zodat het stuk weloverwogen en contrastrijk van opbouw moest zijn. Elke stap lokte een volgende uit: wilde de zeggingskracht van

het stuk tot zijn recht komen, dan moesten de spelers zich strikt aan de noten en de aangegeven tempi houden. Ook voor de houding van de spelers kwamen er regels, want musiceren evolueerde gaandeweg van een onderling liefhebber in besloten kring tot gearrangeerde opvoeringen in het bijzijn van publiek. Smithuijsen volgde hierbij speciaal de 'etiquette' voor klavierspelers, omdat deze de vooruitgeschoven post van voordrachtskunstenaar innamen. Meebewegen met de muziek, de maat meestampen, of strak naar je instrument kijken, dit alles achtte men begin 18^e eeuw niet meer passend. Belangstellenden voor de eerste publieke optredens worden eerst nog op onbesproken gedrag en fatsoenlijke kledij geselecteerd. Wat die publiekscant in de recente geschiedenis betreft, biedt hij geen nieuwe voorbeelden, al blijven de prozaïsche ingrepen bij het streven naar een edeler toonkunst telkens weer vermakelijke kost. Zo werd rond 1900 de podiumruimte ook in Nederland getransformeerd van een gemoedelijke sociëteit met buffet, in een ascetische gehoorzaal.

Met als sterke titel 'het podium als schavot', beschrijft Smithuijsen in hoofdstuk 7, hoe kleine missers of haperingen bij solisten tegenwoordig als uiterst dramatisch worden opgevat. Daar schrijft hij het aan toe dat een aanmerkelijk deel van de optredende musici nu last heeft van podiumangst. In lijn met Goffman wijst hij op de interactie tussen de meesters op het podium en de toehoorders in de zaal: er terdege van doordrongen welk offer er op het 'schavot' wordt gebracht, levert het publiek zijn eigen inspanning door de afloop haast ademloos te volgen en kriebelingen in de keel te onderdrukken. Degene die dit leest zal concertbezoek niet zo gauw meer receptieve – laat staan passieve cultuur-

participatie noemen.

Smithuijsen heeft zich de tijd voor dit proefschrift gegund, maar dat zie je er dan ook aan af.

Op het moment van verschijnen van deze dissertatie was Smithuijsen al expert op het gebied.

Zonder methodische eenkennigheid verrichtte hij tevoren onder andere publieksonderzoek waarin Utrechtse concertbezoekers uit 1993 naar achtergrond en muzikale voorkeuren met die uit 1961 werden vergeleken. Niet alles wat hij over het concertleven had kunnen vertellen, heeft hij in het boek gestopt. De uitgebalanceerde opbouw werkt weldadig voor de lezer. Bij de serie 'petites histoires' is Cas Smithuijsen het best op dreef. De passages over zijn sociologische inspiratiebronnen missen die heldere eenvoud, al moet je toegeven dat auteurs als Goffman en Elias zich niet eenvoudig laten weergeven.

In de titelpassage, ontleend aan een brief van Mozart waar deze zijn vader vertelt over de 'verbazende stilte' die hem zo goed van het Weense publiek was bevallen, meldde Mozart tevens dat dit publiek hem midden in het spel met bravogeroep beloonde. Die gewoonte leeft ook nog voort, zij het niet bij uitvoeringen van orkest- of kamermuziek en niet overal. Op menige plaats weten geliefde aria's juist tijdens een operavoorstelling instemmend gejuich uit te lokken. Dit is het meest normaal in Italië, maar niet alleen daar. Naar het lijkt zijn het landen waar de reformatie geen kans kreeg. Je vraagt je dan ook af of de hoofdthese van Cas Smithuijsen niet bij uitstek op de ontwikkeling van de publieksrol in een ingetogen protestantse elietecultuur van toepassing is. Andere beoordeelaars van *Een verbazende stilte* zullen zich dit

vermoedelijk ook hebben afgevraagd en daarom valt het op dat Cas Smithuijsen die kwestie niet aanroert. Lijkt aan de ene kant het specifiek puriteinse karakter van het stitegebod te zijn verwaarloosd, aan de andere kant lijkt de eenzijdig sociologische duiding van het verschijnsel me te breed uitgemeten. Het ademloos volgen van spannende of delicate momenten in een spel is niet exemplarisch voor de klassieke concertpraktijk, noch voor het publiek van elitekunst. Integendeel je komt dit ook tegen als een vip zijn aanhang toespreekt, bij een tennis- golf-, of biljarttoernooi, en als je het treft: in de bioscoop. (Helaas niet meer tijdens colleges; kon je hierover maar bij Elias of Goffman te rade). Hoe dan ook, stille overgave is een vrij gangbare psychische expressie (reflex?) zodra personen een vertoning met spanning volgen en bewonderen. Romein zou het waarschijnlijk tot 'het algemeen menselijke patroon' hebben gerekend. Sociologische verbeeldingskracht is wel nodig als je wilt verklaren waarom na elk subliem moment, de spontane ontlading, die al evenzeer bij de meest gangbare publieksrol hoort, nu juist in Noordwest-Europa werd uitgebannen en het meest bij de elitaire podiumkunst. De relatie die Smithuijsen legt tussen enerzijds de opkomst van cerebrale muziekcomposities en anderzijds die van een ascetisch en geïntellectualiseerd luistergedrag, heeft me niet kunnen overtuigen. Vernuftige esthetische constructies appelleren niet noodzakelijk ook het meest aan intellectuele vermogens van een publiek, misschien nog het minst bij muziek. De hedendaagse concertpraktijk is geseculariseerd, jazeker, maar dit wil nog niet zeggen dat betovering en extase er geen kans meer krijgen. Colin Campbell (1987)² beschreef hoe protestanten vooral door te lezen gesocialiseerd werden in een verinner-

lijkt, maar daardoor niet minder heftig emotioneel leven. Op die manier zouden zij in Noordwest-Europa de pioniers zijn geweest van wat Campbell *self-illusory hedonism* noemt: het individueel opwekken en bespelen van het gevoel van empathie en spanning. Campbell concentreerde zich op de geïndividualiseerde versie, omdat die protestanten zou typeren, maar zijn visie had zich ook geleend voor het collectieve ritueel zoals bij een Mattheüs Passion. Meer in het algemeen laat men bij klassieke concerten zijn emoties doelbewust bespelen en dit gaat geraffineerd vergezeld van een druk om alles tot de uitbarsting van het slotapplaus op te houden. Waar Smithuijsen de interactie tussen musicus en gehoor vergelijkt met de onderlinge afhankelijkheid van arts en patiënt, kwam bij mij juist het beeld op van de kunstuitvoering als een grootschalige spiritistische seance. Wie de keel eens schraapt, verbreekt de geregisseerde betovering. Het blijven veronderstellingen. Vergelijkend landenonderzoek naar de stiltetucht en de intensiteit van het applaus zou als empirische test een welkom vervolg zijn.

1 NRC Handelsblad, 24/04/03 p. 20

2 Campbell, Colin (1987). *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford, New York: Basil Blackwell.

Wim Knulst

Takács, K.
Social networks and intergroup conflict

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 2002,
257 pp.
ISBN 90-367-1610-1

Stelling 7 van bovengenoemd proefschrift luidt: 'In intergroup competition, group members have high anticipations of victory. This optimism promotes contribution in hopeless situations and leads to harmful collective outcomes'. Deze stelling geeft aan dat het proefschrift een relevant en actueel onderwerp als uitgangspunt heeft. En als de Amerikanen deze stelling in combinatie met andere uitkomsten van het proefschrift in overweging hadden genomen, hadden ze kunnen weten dat het niet zo voor de hand liggend was dat de Iraki's zich zonder slag of stoot zouden overgeven.

Takács onderzoekt in zijn proefschrift waarom groepsleden zich inzetten om een conflict met een andere groep in het voordeel van de eigen groep te laten uitvallen. Ondanks het feit dat het voor iedereen individueel beter is om andere groepsleden het conflict te laten uitvechten en ondanks dat beide groepen serieuze risico's lopen als het conflict escaleert, blijken mensen regelmatig bij te dragen aan dit soort conflicten. Of er een conflict ontstaat, hangt af van de mate waarin groepsleden willen deelnemen. Het conflict wordt gewonnen door de groep waarin de meeste mensen bijdragen aan het conflict. Ik vind dit een elegante manier om iets over het ontstaan van conflicten tussen groepen te zeggen omdat, zoals Takács zelf ook aangeeft, er zo een verklaring wordt gezocht die gebaseerd is op individuele over-

wegingen van de personen in de verschillende groepen. In de modellering zitten ook interessante belangentegenstellingen: individuen willen in principe niet bijdragen aan het collectieve goed, bijvoorbeeld de bescherming van het vaderland; normatieve prikkels en andere sociale argumenten leiden ertoe dat een aantal mensen toch bijdragen aan dit collectieve goed. Maar zo'n opbouw van troepenmachten bij verschillende groepen kan escaleren tot een conflict waarin er alleen verliezers zijn.

De belangrijkste bijdrage die dit proefschrift levert aan soortgelijk onderzoek is de toevoeging van sociale inbeddingsfactoren aan de verklaring van de keuzes van mensen. De nadruk ligt hierbij op segregatie van de twee relevante groepen. In het eerste theoretische hoofdstuk (hoofdstuk 2) wordt overtuigend aangetoond dat als er minder sociale bindingen zijn tussen twee groepen en meer binnen de groepen, dit de kans op het ontstaan van een conflict vergroot. In hoofdstuk 4 wordt de analyse uitgebreid met argumenten over conflictueuze situaties tussen groepen die bij herhaling kunnen voorkomen. In dit hoofdstuk wordt aannemelijk gemaakt dat dit soort situaties zich ofwel kunnen ontwikkelen in de richting van continue vrede ofwel leiden tot herhaaldelijke escalatie van een conflict. Segregatie zou de kans dat groepen in een conflictspiraal terechtkomen vergroten. In hoofdstuk 3 en 5 worden deze theoretische voorspellingen getoetst aan de hand van innovatieve en complexe laboratorium-experimenten met studenten als proefpersonen. Deze experimenten geven inderdaad aanwijzingen dat segregatie van belang is voor het ontstaan van conflicten en dat conflictspiraalen over de tijd ook meer voorkomen onder segregatie.

Ondanks het feit dat dit proefschrift een belangrijke bijdrage levert aan het toevoegen van argumenten over structurele en temporele inbedding voor de verklaring van conflicten tussen groepen, heeft het proefschrift ook een aantal beperkingen. Ten eerste is de simulatie die ontwikkeld wordt in hoofdstuk 2 slechts in beperkte mate uitgewerkt. Er wordt onder andere gekeken naar het effect van segregatie en de grootte van bepaalde prikkels zoals het belang van gedragsconfirmatie (hoe belangrijk is het dat anderen hetzelfde doen als jijzelf) en selectieve prikkels (hoe belangrijk vinden anderen het dat jij je bijdrage levert aan het conflict). De resultaten worden alleen in plaatjes en verspreid over de tekst aan de lezer gepresenteerd. Dit maakt het niet alleen moeilijk voor de lezer om de resultaten op een rijtje te krijgen. Uit paragraaf 2.9 blijkt ook dat er over het belang van structurele inbedding veel meer te zeggen is dan dat het alleen om segregatie gaat. Hierbij zou men kunnen denken aan aanvullende statistische analyses van de simulaties waarbij de kans op conflict verklaard zou zijn zowel door de verschillende prikkels als door de kenmerken van het netwerk. In een dergelijke analyse zou het mogelijk zijn geweest meerdere netwerkkenmerken als voorspeller te gebruiken voor de kans op conflict en zou er ook veel harder aangetoond kunnen worden dat segregatie hier het belangrijke netwerkkenmerk is. Nu zou dat ook een ander netwerkkenmerk kunnen zijn. Ten slotte zou een dergelijke analyse een mooi overzicht geven van de hypothesen over hoofd- en interactie-effecten die de simulatie oplevert. In hoofdstuk 4 wordt het gebruik van de simulatie voor verdere ontwikkeling van de theorie niet voortgezet, ondanks dat dit de onderbouwing van de

hypothese in belangrijke mate had kunnen verbeteren.

Hoewel hoofdstuk 3 de uitkomsten van de simulatie uit hoofdstuk 2 zou moeten toetsen is de aansluiting tussen beide hoofdstukken niet optimaal. De aansluiting zou al beter zijn geweest als hoofdstuk 2 wat meer specifiek richting het experiment zou zijn uitgewerkt, bijvoorbeeld door tenminste ook de simulaties te laten zien voor de netwerken die in hoofdstuk 3 worden gebruikt. Een groter probleem in hoofdstuk 3 is de interpretatie van de effecten van de verschillende prikkels. De auteur maakt vooral een groot punt van het feit dat proefpersonen zo gevoelig zijn voor interne gedragsconfirmatie. Meer concreet betekent dit effect dat als iemand denkt dat meer van zijn burens zullen bijdragen aan het conflict, zijn eigen kans om bij te dragen ook groter is. Maar dit is niet alleen gedragsconfirmatie. Hier speelt ook een rol dat de kans dat er een conflict ontstaat groter is als ik denk dat anderen willen bijdragen, en dus dat de kans dat mijn bijdrage doorslaggevend is voor de overwinning ook groter is vergeleken met de situatie dat ik niet verwacht dat zich een conflict zal voordoen. Helaas wordt in geen van de analyses rekening gehouden met de kans dat mijn bijdrage doorslaggevend is, gegeven mijn verwachtingen over mijn burens. Dus kunnen we het effect van gedragsconfirmatie en deze kans niet uit elkaar halen.

Het effect van selectieve prikkels gegeven door burens in het geval van bijdrage aan het conflict speelt zowel in hoofdstuk 3 als in hoofdstuk 5 een belangrijke rol. Dit is niet verwonderlijk aangezien in het geval van deze prikkels een persoon die bijdraagt aan het conflict, direct compensatie krijgt van zijn burens voor zijn bijdrage. Dit betekent

dat naarmate je meer burens hebt uit je eigen groep het goedkoper wordt om bij te dragen en dat er dus onder segregatie (meer eigen burens, minder burens uit de andere groep) meer mensen zullen bijdragen aan het gevecht. Of deze manier van invoeren van wat ook genoemd wordt 'normatieve prikkels' de beste is, is twijfelachtig omdat afkeuring of goedkeuring binnen de groep vaak niet zo direct in monetaire eenheden is uit te drukken. Aan de andere kant kunnen de dreigingen van Saddam richting zijn bevolking in Irak zeker het effect sorteren dat Iraki's eieren voor hun geld kiezen en in elk geval niet openlijk hun steun betuigen aan de Amerikanen zolang ze niet heel zeker weten dat Saddam van het toneel verdwenen is.

Samenvattend geeft dit boek een mooie aanzet naar systematische theorievorming op het gebied van het ontstaan van conflicten en worden interessante experimenten besproken om dergelijke theorieën ook te toetsen. Vervolgonderzoek waarin bovengenoemde beperkingen meegenomen zouden kunnen worden, moet uitwijzen in hoeverre de conclusies van deze studie ook in de toekomst overeind blijven.

Vincent Buskens

Burg, M. van der
**'Geen tweede boer': Gender, land-
bouwmodernisering en onderwijs
aan plattelandsvrouwen in
Nederland, 1863-1968.**

Dissertatie Wageningen Universiteit.

A.A.G. *Bijdragen* 41, Wageningen Universiteit,
2002, 468 pp.

ISSN 0511-0726

Handelsuitgave: Hilversum: Verloren, 2002.

ISBN 90-6550-693-4

In haar dissertatie *Geen tweede boer* bestudeert Margreet van der Burg de totstandkoming en ontwikkeling van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Het gaat hier om onderwijs dat in eerste instantie bestemd was voor meisjes uit de boerenstand. Net zoals de meeste andere varianten van secundair onderwijs verdween dit schooltype met de Mammoetwet in 1968.

Het werk biedt vooral een overzicht van de publieke discussie die het landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1863, de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs, met zich heeft meegebracht. De openbare discussie zelf vond stevast plaats binnen het kader van de modernisering van de landbouw en de sociale en culturele ontwikkeling van het platteland. Het specifieke onderwijs voor boerinnen en hun dochters is voor Van der Burg het middel om de gender-aspecten van de landbouwmodernisering en het algemeen maatschappelijk kader van de plattelandsontwikkeling in beeld te krijgen. Het boek concentreert zich op drie vragen: a) wat was de ruimte die aan vrouwen werd geboden binnen de veronderstelde ontwikkelingen in de landbouwsector, b) welke invloed kregen vrouwen op de inrichting van het landbouw-

huishoudonderwijs en c) wat vonden vrouwen zelf het interessantst in de discussie?

De studie bestaat uit drie delen. De eerste twee hoofdstukken geven een – niet altijd even heldere en relevante – theoretische introductie. Daarna volgen vijf hoofdstukken waarin de geschiedenis van dit onderwijs wordt beschreven met een sterke aandacht voor de drie vraagstellingen. Het laatste hoofdstuk is niet alleen concluderend van aard, maar is tevens nuttig omdat het ook een beter perspectief biedt op het middelste beschrijvende deel. Wat betreft de beantwoording van de vraagstelling is het boek in grote lijnen geslaagd. De relatie tussen de beschrijvende hoofdstukken en de vraagstelling had echter veel directer gekund, nu is het wachten op het laatste hoofdstuk om de draad van de inleiding weer op te kunnen pakken.

Het beschrijvende deel start met de discussie die in de negentiende eeuw werd gevoerd over de plaats van de vrouw binnen de landbouw en het landbouwonderwijs. Prominent aanwezig in deze discussie was de eerste Nederlandse feministe Mienette Storm-van der Chijs die in de periode 1860-1870 verschillende keren het jaarlijkse Landhuishoudkundige congres kon toespreken. Het duurde echter tot 1889 voordat de eerste cursussen gericht op de zuivelbereiding werden gerealiseerd. Op de boerderij was de kaas- en boterbereiding een vrouwenzaak. De cursussen kwamen uiteindelijk niet van de grond, onder andere doordat men uitging van het door de opkomst van de stoomzuivelfabrieken achterhaalde concept van thuiswerk (het maken van boter en kaas op de eigen boerderij).

Een nieuwe start werd er gemaakt rond 1910. Het ging hierbij vooral om cursussen

van beperkte duur voor meiden of vrouwen van 16 jaar of ouder. Ook kwamen er drie opleidingsscholen voor leraressen voor het landbouwonderwijs (onder andere 'De Rollicate' in Dedemsvaart met als directeur Theda Mansholt). De groei- en bloeiperiode van het landbouwhuishoudonderwijs als dagonderwijs vond plaats na 1945. Op dat moment was het verschil met het gewone huishoudonderwijs nog maar marginaal. Het aandeel van de 'echte' boerendochters was minder dan de helft en in de loop van de jaren vijftig drong overal het besef door dat maar een deel hiervan binnen de boerensector zou blijven.

Een manco van de studie is dat het landbouwhuishoudonderwijs nauwelijks wordt ingekaderd binnen het totale onderwijsstelsel. Er wordt aandacht besteed aan de overgang van het Ministerie van Landbouw naar dat van Onderwijs in 1921, maar dit is toch sterk vanuit de eigen situatie beredeneerd. En – zeker gezien de sterk kwantitatief gerichte serie waarin het boek is verschenen – is het opvallend dat een tabel met het aantal leerlingen per jaar naar type school en regio ontbreekt. Er worden hier en daar wel enige absolute aantallen gegeven maar nergens wordt de relatieve situatie uit de doeken gedaan. Hoeveel boerendochters werden er eigenlijk met deze cursussen bereikt? Desalniettemin vult de studie een leemte in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis. Belangrijk is ook de optiek van gender waarin dit boek is geschreven. Van der Burg maakt haar nadrukkelijke doelstelling waar om een andere studie te schrijven dan de gebruikelijke, die meestal uitgaan van de 'geslachtsloosheid van het platteland'.

Kees Mandemakers

Ham, Maarten van
Job access, workplace mobility and occupational achievement

Proefschrift Universiteit Utrecht
Delft: Eburon Publishers, 2002, 165 pp.
ISBN 90-5166-885-6

Wie meer keuzemogelijkheden heeft, kan betere keuzes maken. Deze simpele stelling, toegepast op de arbeidsmarkt, ligt ten grondslag aan het proefschrift van Maarten van Ham. Goede ideeën zijn vaak simpel, maar het is meestal moeilijk om die simpele ideeën empirisch wetenschappelijk te onderbouwen. Maarten van Ham bezit zowel het talent om een simpele en goede stelling tot onderwerp van zijn proefschrift te maken, alsook om vervolgens overtuigend aan te tonen dat de werkelijkheid ook strookt met dat idee. Een knappe prestatie, die een interessant en leesbaar boek heeft opgeleverd.

Het uitgangspunt voor het onderzoek is het boek van Simpson, *Urban Structure and the Labour Market* (1992). Hierin wordt de stelling uitgewerkt dat de omvang van het zoekgebied voor een baan bepalend is voor de toegang tot banen en daarmee voor het verloop van de arbeidscarrière. Deze stelling heeft natuurlijk een belangrijke geografische component en Van Ham werkt deze stelling uit in twee geografische richtingen: op macroniveau is de ruimtelijke structuur van het banenaanbod van belang omdat het bepaalt welke locaties gunstig liggen voor het vinden van een baan en welke niet; op het microniveau van het individu is het ruimtelijke zoekgedrag van belang omdat men daarmee invloed kan uitoefenen op de keuzeset voor banen. Deze aspecten worden in drie deelvragen belicht: (1) in hoeverre zijn

ruimtelijke verschillen in *underemployment* het gevolg van ruimtelijke verschillen in toegang tot banen; (2) leidt slechte toegang tot banen tot een vergroting van het zoekgebied van werkzoekenden en het accepteren van banen op grotere afstand; (3) in hoeverre helpen werkplaatsveranderingen en toegang tot banen werknemers in de voortgang van hun arbeidscarrière?

De eerste vraag wordt in de hoofdstukken 2 tot en met 4 behandeld. Allereerst komt in hoofdstuk 2 de vraag aan de orde waar in Nederland de toegang tot banen het grootst is. Het antwoord is natuurlijk afhankelijk van de gekozen pendelafstand of tijd. Met behulp van GIS-technieken worden kaarten gegenereerd voor reisafstanden tot 15, 30 en 45 minuten, waarbij het interessant is om te zien dat met toenemende reistijd het zwaartepunt verschuift van de centra van de grote steden (15 minuten) naar de binnenrand van de Randstad die tegen het Groene Hart aanligt (30 minuten), en vervolgens naar Utrecht (45 minuten). Hoofdstuk 3 gaat vervolgens over de vraag of de toegang tot banen (waarbij 30 minuten reistijd is aangehouden) een rol speelt in de verklaring van *underemployment*. Van *underemployment* is sprake indien een individu niet volledig gebruikmaakt van zijn of haar beschikbare menselijk kapitaal. Hierbij wordt ook rekening gehouden met het niet benutte potentieel van werklozen. Uit de analyses blijkt inderdaad dat in regio's met een grote toegankelijkheid van banen er minder sprake is van *underemployment*. Ik had het overigens interessant gevonden om te onderzoeken of er ook een effect bestaat op het regionale niveau van werkloosheid. Nu zit werkloosheid wel verwerkt in het *underemployment*-concept (hoe meer werklozen, hoe meer *under-*

employment), maar het is toch ook van zelfstandig belang.

In hoofdstuk 4 draait het perspectief naar het individuele niveau. Hier staat de vraag centraal of het lokale niveau van *underemployment* leidt tot verminderd zoekgedrag op de arbeidsmarkt? Dit zogenaamde *discouraged worker effect* bestaat uit meerdere gekoppelde beslissingen: al dan niet participeren, al dan niet werkzaam zijn, en wel of niet actief zoeken naar een baan. De resultaten zijn sterk gender-afhankelijk. Op de eerste plaats blijkt dat persoonlijke kenmerken veruit het belangrijkste zijn in de verklaring van het *discouraged worker effect*. Toch is er ook sprake van een zeker effect van het lokale niveau van *underemployment*, met name op de beslissing van vrouwen om te participeren op de arbeidsmarkt en eveneens op het zoekgedrag van werkende mannen. Al met al is de invloed echter beperkt en dat is een resultaat dat volgens Van Ham een specifiek Nederlands resultaat zou kunnen zijn.

In hoofdstuk 5 staat de tweede deelvraag centraal, namelijk de vraag of een goede toegang tot banen gunstig is voor arbeidsmobiliteit, en of een goede toegang ook leidt tot een lagere noodzaak om een baan over grote afstand te accepteren (werkplaatsmobiliteit). De resultaten tonen aan dat – gecontroleerd voor individuele kenmerken – een goede toegang tot banen een positieve invloed heeft op de arbeidsmobiliteit, en tevens dat de werkplaatsmobiliteit geringer is. Dit resultaat is echter een opstapje naar de derde deelvraag, namelijk of hoge werkplaatsmobiliteit en betere toegang tot banen dan ook leidt tot een verbetering in de positie op de arbeidsmarkt. Waren de eerdere deelvragen met behulp van verschillende Enquêtes Beroepsbevolking beantwoord (wat weten ze bij de

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen in Utrecht toch altijd veel uit de EBB en het WBO te halen!), in dit hoofdstuk worden longitudinale gegevens gebruikt uit de SSCW-survey. In hoofdstuk 6 wordt aangetoond dat het accepteren van een baan op langere afstand inderdaad leidt tot een betere baan. Grotere toegang tot banen heeft hier echter geen effect op de kwaliteit van de nieuwe baan, maar wanneer je dit in een levensloopperspectief beziet, dan blijkt dat de grotere toegang tot banen aan het begin van de arbeidscarrière wel degelijk leidt tot betere banen later in de levensloop.

De resultaten van deze analyses nodigen uit tot verder onderzoek en discussie, zowel voor de ruimtelijke structuur van Nederland, als ook voor het individuele gedrag van werkzoekenden. Op basis van de resultaten van dit onderzoek is de stelling te verdedigen dat de arbeidsmarkt gebaat is bij het bebouwen van het Groene Hart. Daardoor zou de Randstad een grote arbeidsmarktregio kunnen worden, met name voor hoogopgeleiden, die bovendien de bovenmodale prijzen van wonen in het groen kunnen opbrengen. Dit zou ook kunnen leiden tot beperking tot de woon-werkmobiliteit. Ook doen studenten die afstuderen in Groningen er goed aan om direct na afloop richting Randstad te verhuizen. De beperkte toegang tot banen in het hoge Noorden zal anders een blijvend negatief effect hebben op de voortgang in de arbeidscarrière.

Het proefschrift van Maarten van Ham is gebaseerd op een goed en simpel idee, met goede conclusies die leiden tot prikkelende gedachten voor vervolg. Een punt van kritiek is wel dat ondanks het feit dat de arbeidseconomie een stevige pijler onder het onderzoek is, het prijsmechanisme niet voorkomt in het

boek. Nu is het inderdaad zo dat regionale verschillen in lonen zeer beperkt zijn in Nederland, maar enkele economische inzichten over kosten en baten van ruimtelijk zoekgedrag naar banen hadden zeker in dit onderzoek gepast. Voor mij is de belangrijkste dieperliggende boodschap dat de ruimtelijke structuur van wonen en werken wel degelijk van invloed is op de dagelijkse mobiliteit, waarmee een hardnekkig misverstand in de hoek van de infrastructuurplanning nu eindelijk de wereld uit kan worden geholpen.

Leo van Wissen

Ontvangen publicaties Mens & Maatschappij 2003-3

- Avest, Ina ter. *Kinderen en God verteld in verhalen*. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2003, ISBN 90 239 1355 8
- Breedveld, Koen, Andries van den Broek. *De meerkeuzemaatschappij, facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003, ISBN 90 377 0113 2
- Debattenserie *Tijd voor Ruimte, Ruimte voor Tijd*. Kasteel Groeneveld Baarn, Rotterdam 2003, ISBN 90 74281 176
- Drooglever Fortijn, Emiel. *Onderwijsbeleid. Maatschappelijke functies en strategische keuzen*. Aksant, Amsterdam 2003, ISBN 90 5260 088 0
- Ebskamp, Jan, Syll Damave, Henk Kroon. *Ethisch leren denken, Beroepsethiek voor spw, scw en sd*. HB Uitgevers, Baarn 2003, ISBN 90 5574 405 0
- Egmond, Marcel van. *Rain falls on all of us, but some manage to get more wet than others*. ISBN 90 5170 717 7
- Endt-Meijling, Martha van. *Met nieuwe ogen*. Uitgeverij Coutinho, Bussum 2003, ISBN 90 6283 377 2
- Hooghiemstra, Erna. *Trouwen over de grens*, Uitgeverij Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003, ISBN 90 377 0087 X
- Kuhry, Bob. *Maten voor gemeenten 2003. Onderzoek naar de prestaties van gemeenten in het kader van het 'Plan van Aanpak Transparantie'*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003, ISBN 90 377 0134 5
- Kuiper, Gerrit. *Gluren: een sociaal verschijnsel?* Uitgeverij Eburon, Delft 2003, ISBN 90 5166 950 X
- Turkenburg, Monique. *Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002). Het beleidsproces in vijftien gemeenten*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003, ISBN 90 377 0054 3